

جمعیت، جوانی و آینده جمعیتی ایران در اندیشه شهید آیت‌الله خامنه‌ای^ع

راضیه مرزانی*

اشاره

جمعیت یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های قدرت ملی و از مهم‌ترین سرمایه‌های راهبردی هر کشور به شمار می‌رود. در دهه‌های اخیر، نگاه به جمعیت از یک متغیر صرفاً آماری و جمعیت‌شناختی فراتر رفته است و به یکی از مهم‌ترین موضوعات سیاست‌گذاری عمومی، امنیت ملی، توسعه اقتصادی، پایداری اجتماعی و آینده‌پژوهی تبدیل شده است.

تجربه کشورهای مختلف نشان می‌دهد ساختار سنی جمعیت، نرخ باروری، ترکیب نیروی انسانی و کیفیت سرمایه انسانی، نقشی تعیین‌کننده در رشد اقتصادی، نوآوری، اقتدار ملی و توان رقابت کشورها در نظام بین‌الملل ایفا می‌کنند؛^۱ ازاین‌رو بسیاری از دولت‌ها با اتخاذ سیاست‌های جمعیتی بلندمدت، می‌کوشند ضمن حفظ پویایی و جوانی جمعیت، از پیامدهای کاهش باروری، سالمندی و کاهش نیروی کار پیشگیری کنند. گزارش‌های سازمان ملل متحد، صندوق جمعیت ملل متحد و سازمان همکاری و توسعه اقتصادی نیز نشان می‌دهد که کاهش نرخ باروری و افزایش سالمندی جمعیت یکی از مهم‌ترین چالش‌های راهبردی بسیاری از کشورها در دهه‌های آینده خواهد بود.^۲

جمهوری اسلامی ایران نیز طی سه دهه گذشته، تحولات جمعیتی عمیقی را تجربه کرده

* دانش‌آموخته حوزه علمیه خاوران و کارشناس ارشد رشته مطالعات زن و خانواده.

۱. غلام‌رضا محمدپور و دیگران، «بررسی اثر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی ایران»، ص ۲۰۱ - ۲۲۴.

۲. محمدولی علیی، «تحلیل فضایی کاهش باروری، سالخوردگی جمعیت و پیامدهای امنیتی آن در جمهوری

اسلامی ایران»، ص ۱۱ - ۴۵.

است؛ کاهش چشمگیر نرخ باروری، افزایش امید به زندگی، تغییر ساختار سنی جمعیت و حرکت تدریجی کشور به سوی سالمندی، موجب شده است که مسئله جمعیت به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاری در کشور تبدیل شود.^۱ این تغییرات صرفاً تحول جمعیت‌شناختی نیست، بلکه پیامدهای گسترده‌ای در حوزه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، امنیتی و حتی تمدنی به همراه دارد؛ به گونه‌ای که کاهش جمعیت جوان می‌تواند ظرفیت تولید، نوآوری، پویایی اجتماعی، توان دفاعی و استمرار توسعه کشور را در بلندمدت تحت تأثیر قرار دهد.

نویسنده در این نوشتار با رویکردی توصیفی - تحلیلی درصدد تبیین جایگاه جمعیت، جوانی و آینده جمعیتی ایران در اندیشه امام شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای است؛ از این‌رو ابتدا مبانی فکری ایشان درباره جایگاه جمعیت و جوانی بررسی شده است؛ سپس دیدگاه ایشان درباره چالش‌های جمعیتی کشور و الزامات حفظ پویایی جمعیت تحلیل می‌شود؛ در نهایت، تصویری از آینده مطلوب جمعیتی ایران بر اساس منظومه فکری ایشان ارائه شده است. این مقاله می‌کوشد نشان دهد که در اندیشه شهید حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، سیاست‌های جمعیتی صرفاً راهکاری برای افزایش جمعیت نیست، بلکه بخشی از راهبرد کلان تحقق پیشرفت پایدار، اقتدار ملی و زمینه‌سازی برای تمدن نوین اسلامی به شمار می‌آید.

مبانی فکری جمعیت در اندیشه شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^{علیه‌السلام}

جمعیت در اندیشه امام شهید علیه‌السلام صرفاً یک شاخص جمعیت‌شناختی یا متغیر اقتصادی نیست، بلکه یکی از مؤلفه‌های بنیادین قدرت ملی، امنیت پایدار، پیشرفت همه‌جانبه و زمینه‌ساز تحقق تمدن نوین اسلامی به شمار می‌رود. جمعیت در این منظومه فکری، نه یک هدف مستقل، بلکه ظرف تحقق اهداف بلند انقلاب اسلامی است.

این اندیشه از متون دینی به وجود آمده است؛ برای نمونه می‌توان به آیه ۷۲ سوره مبارکه «نحل» اشاره کرد که فرزند را به مثابه نعمتی الهی یاد می‌کند: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَ حَفَدَةً وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَ بِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ: و خدا برای شما همسرانی از جنس خودتان قرار داد و از همسرانتان، فرزندان و نوادگانی پدید آورد، و از نعمت‌های پاکیزه و دلپذیر به شما روزی داد، [با این همه لطف و

رحمت] آیا به باطل ایمان می‌آورند و نعمت‌های خدا را ناسپاسی می‌کنند؟!» همچنین در آیه ۱۳۳ سورة «شعرا»، فرزندان را بازوان و مددی برای زندگی پدر و مادر معرفی می‌کند: «أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ: به وسیله چهارپایان و فرزندان به شما یاری داده است».

در روایات ائمه معصومان علیهم‌السلام نیز روایاتی مشاهده می‌کنیم که به امر فرزندآوری توصیه می‌کند؛ از جمله در روایتی از پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم آمده است: «وَلَمَّا وَلَدَ فِي أُمَّتِي أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ»^۱ همانا یک نوزاد متولد شده در اُمت، از آنچه خورشید بر آن می‌تابد، نزد من محبوب‌تر است».

ارزیابی وضعیت جمعیتی کشور نیز صرفاً بر اساس تعداد جمعیت انجام نمی‌شود، بلکه کیفیت سرمایه انسانی، جوانی ساختار سنی، توان علمی و فرهنگی نسل جدید و ظرفیت‌های تمدنی جامعه نیز در کنار کمیت جمعیت مورد توجه قرار می‌گیرد.

رهبر شهید یکی از خطاهای راهبردی دهه‌های گذشته را استمرار سیاست‌های کنترل جمعیت پس از پایان شرایط خاص دهه ۶۰ و ۷۰ می‌دانستند؛ از این رو فرمودند:

من همین جا در داخل پرانتز عرض بکنم؛ یکی از خطاهایی که خود ما کردیم - بنده خودم هم در این خطا سهیمم - این مسئله تحدید نسل از اواسط دهه ۷۰ به این طرف باید متوقف می‌شد. البته اولی که سیاست تحدید نسل اتخاذ شد، خوب بود، لازم بود؛ لیکن از اواسط دهه ۷۰ باید متوقف می‌شد. این را متوقف نکردیم؛ این اشتباه بود. عرض کردم؛ مسئولین کشور در این اشتباه سهیم‌اند، خود بنده حقیر هم در این اشتباه سهیمم.^۲

بر همین اساس، معظم‌له در سال‌های اخیر بارها بر ضرورت اصلاح سیاست‌های جمعیتی تأکید می‌کردند و افزایش جمعیت را یکی از اولویت‌های راهبردی کشور می‌دانستند؛ از این رو در ابلاغ «سیاست‌های کلی جمعیت» هدف اصلی این سیاست‌ها را «ارتقای پویایی، بالندگی و جوانی جمعیت با افزایش نرخ باروری به بیش از سطح جانشینی» عنوان کردند. این بیان نشان می‌دهد که مسئله اصلی در اندیشه ایشان صرفاً افزایش تعداد جمعیت نیست، بلکه حفظ پویایی ساختار سنی و جلوگیری از ورود کشور به چرخه سالمندی جمعیت است.

در منظومه فکری رهبر شهید، جمعیت جوان مهم‌ترین سرمایه راهبردی کشور محسوب

۱. حسین بن محمد تقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۴، ص ۱۵۳.

۲. بیانات در اجتماع بزرگ مردم بجنورد، ۱۳۹۱/۷/۱۹.

می‌شود. ایشان اعتقاد داشتند بخش درخور توجهی از پیشرفت‌های علمی، فناوری، دفاعی و اقتصادی جمهوری اسلامی ایران مرهون حضور نسل جوان، باانگیزه و متخصص است؛ ازاین‌رو هرگونه کاهش سهم جمعیت جوان موجب تحت تأثیر قرارگرفتن ظرفیت تولید علم، نوآوری، کارآفرینی، قدرت دفاعی و پویایی اجتماعی کشور در بلندمدت خواهد شد. امام شهید در دیدار با شرکت‌کنندگان در نهمین همایش ملی «نخبگان فردا» در ۲۲ مهرماه ۱۳۹۴ با تأکید بر این موضوع بیان می‌کنند: «ثروت واقعی یک کشور، نیروی انسانی آن کشور است؛ به‌خصوص اگر جوان و هوشمند باشد». این نگاه بیان می‌کند که جمعیت در اندیشه ایشان نه یک بار اقتصادی، بلکه مهم‌ترین سرمایه تولید قدرت ملی محسوب می‌شود.

نکته مهم دیگر آن است که ایشان میان «جمعیت» و «سرمایه انسانی» تفکیک قائل نمی‌شوند، بلکه این دورا مکمل یکدیگر می‌دانند. از دیدگاه ایشان، جامعه مطلوب جامعه‌ای است که هم از جمعیت کافی برخوردار باشد و هم بتواند این جمعیت را در مسیر علم، ایمان، اخلاق، مهارت و مسئولیت‌پذیری تربیت کند. بنابراین کیفیت تربیت نسل آینده به همان اندازه اهمیت دارد که افزایش جمعیت؛ به همین دلیل در بسیاری از بیانات ایشان، موضوع جمعیت همواره در کنار خانواده، تربیت، آموزش، اشتغال، فرهنگ و سبک زندگی اسلامی مطرح شده است.

از سوی دیگر، در اندیشه حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، مسئله جمعیت ابعادی چندگانه و فرابخشی دارد. ایشان کاهش جمعیت را صرفاً یک مسئله فردی یا اجتماعی تک‌بعد نمی‌دانند، بلکه آن را دارای پیامدهای اقتصادی، فرهنگی، امنیتی و تمدنی ارزیابی می‌کنند. به بیان دیگر، هرگونه تغییر در ساختار جمعیت، زنجیره‌ای از آثار متقابل بر بازار کار، نظام تأمین اجتماعی، قدرت دفاعی، سرمایه اجتماعی، رشد اقتصادی، نظام آموزشی و آینده کشور بر جای خواهد گذاشت؛ ازاین‌رو حل مسئله جمعیت نیز نیازمند رویکردی جامع، هماهنگ و میان‌بخشی است و نمی‌توان آن را صرفاً از طریق سیاست‌های حمایتی یا تشویقی کوتاه‌مدت مدیریت کرد.

درنهایت، می‌توان نتیجه گرفت که اندیشه امام شهید^۱ درباره جمعیت بر چهار اصل اساسی استوار است:

الف) جمعیت به‌مثابه سرمایه راهبردی کشور؛^۱

1. <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=56392>.

ب) جوانی جمعیت در جایگاه موتور محرک پیشرفت؛^۱

ج) پیوند ناگسستنی جمعیت با خانواده و تربیت نسل؛^۲

د) نقش جمعیت در تحقق اقتدار ملی و تمدن نوین اسلامی.^۳

این چهار اصل، چارچوب مفهومی دیدگاه معظم‌له درباره آینده جمعیتی ایران را شکل می‌دهد و مبنای سیاست‌های کلی جمعیت و بسیاری از توصیه‌های راهبردی ایشان در حوزه خانواده و جوانی جمعیت به شمار می‌رود.

جایگاه جوانی جمعیت در اندیشه شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای رحمته‌الله

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه امام شهید رحمته‌الله در حوزه جمعیت، تأکید بر «جوانی جمعیت» به مثابه سرمایه راهبردی جمهوری اسلامی ایران است. در منظومه فکری ایشان، اهمیت جمعیت صرفاً به تعداد افراد محدود نمی‌شود، بلکه ساختار سنی جمعیت و سهم جمعیت جوان، تعیین‌کننده ظرفیت‌های آینده کشور در حوزه‌های علمی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و امنیتی است؛ از این‌رو معظم‌له همواره به روند سالمندی جمعیت هشدار می‌دادند و حفظ جوانی جمعیت را یکی از ضرورت‌های اساسی آینده ایران می‌دانستند.^۴ این نگرش ریشه در تلقی تمدنی از مفهوم جمعیت دارد. در اندیشه ایشان، تمدن‌سازی بدون برخورداری از نیروی انسانی جوان، مؤمن، خلاق، متخصص و با انگیزه امکان‌پذیر نیست. نیروی جوان موتور حرکت جامعه است و هرگونه کاهش در سهم این گروه سنی، توان تولید علم، نوآوری، کارآفرینی، دفاع از کشور و پویایی فرهنگی را کاهش خواهد داد؛ از این‌رو جوانی جمعیت نه یک دغدغه مقطعی، بلکه ضرورتی راهبردی برای استمرار پیشرفت کشور محسوب می‌شود.

ایشان در سخنرانی خود در مراسم نوزدهمین سالگرد رحلت امام خمینی رحمته‌الله این‌گونه بیان داشتند: «جوان یک کشور اگر بخواهد مثل موتور پیش‌برنده‌ای آن ملت را پیش ببرد، احتیاج دارد به اینکه سرحال، بانشاط، تندرست، قوی و دل‌بسته به کار و پیشرفت باشد».

همان‌طور که بیان شد ایشان اعتقاد داشتند سرمایه اصلی کشور نه منابع طبیعی و نه امکانات

1. <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=24600>.

2. <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=28179>.

3. <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=50300>.

۴. بیانات در دیدار جمعی از تولیدکنندگان، کارآفرینان و فعالان اقتصادی، ۱۳۹۸/۸/۲۸.

اقتصادی، بلکه سرمایه انسانی جوان است. چنین برداشتی با نظریه‌های جدید توسعه نیز همخوانی دارد که سرمایه انسانی را مهم‌ترین عامل رشد و توسعه پایدار معرفی می‌کند.^۱ از سوی دیگر، معظم‌له کاهش نرخ باروری را صرفاً به معنای کاهش تعداد موالید نمی‌دانند، بلکه آن را آغاز زنجیره‌ای از پیامدهای بلندمدت می‌دانستند که در نهایت به کاهش جمعیت فعال، افزایش نسبت سالمندان، فشار بر نظام بازنشستگی، کاهش توان تولید، افت نوآوری و کاهش اقتدار ملی منجر خواهد شد؛ به همین دلیل ایشان در سال‌های مختلف درباره تداوم روند کاهش جمعیت هشدار می‌دادند و تأکید می‌کردند که جبران این روند در آینده بسیار دشوار خواهد بود.

ایشان در سخنرانی نوروزی خود در سال ۱۳۹۹ خطاب به ملت ایران فرمودند: «اینکه بنده زیاد روی موالید تکیه می‌کنم، به خاطر این است. کشور ما امروز کشور جوانی است؛ اگر چنانچه موالید در این کشور به قدر لازم و به قدر کافی تولید نشوند - که الان به قدر کافی نیست - چند صباح دیگر، چند سال دیگر نسل جوان در کشور کمیاب خواهد شد. آن وقت کشوری که در آن جوان کم است، پیشرفتش [هم] کم است. یکی از ابزارهای قدرت، حفظ اکثریت جوان در جامعه است».

یکی از ویژگی‌های مهم اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، پیوند میان «جوانی جمعیت» و «پنجره جمعیتی» است.^۲ هر زمانی که جامعه‌ای دست‌کم ۷۰ درصد جمعیت در بازه زمانی ۱۵ تا ۶۴ سال یعنی سن‌های اوج کار و فعالیت باشند، در اصطلاح گفته می‌شود که آن کشور در فرصت پنجره جمعیتی قرار دارد. این زمان فرصتی برای اصلاح ساختارهای جمعیتی و همچنین رشد و پیشرفت علمی و اقتصادی کشور است که اگر مغتمم شمرده نشود، آثار جبران‌ناپذیری خواهد داشت. ایران اسلامی تا سال ۱۴۱۵ در فرصت پنجره جمعیتی است و از حدود ده سال آینده این فرصت تمام می‌شود. درواقع هر تلاش در این بازه زمانی برای افزایش نرخ رشد جمعیت انجام شود، در سال‌های بعد به نفع کشور خواهد بود؛ ازاین‌رو گروه‌ها و افرادی که تاکنون فعال نشده‌اند، از همین اکنون باید این هدف مهم را در اولویت کاری خود قرار دهند.^۳

1. G. S. Becker, 1993, p 25.

2. <https://farsi.khamenei.ir/others-dialog?id=۵۰۵۶۳>

3. D. E. Bloom, Canning, D., & Sevilla, J. *The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, p: 45.

تأکید مکرر معظم‌له بر بهره‌گیری از ظرفیت جوانان، نشان‌دهنده توجه ایشان به همین فرصت راهبردی است.

در «بیانیه گام دوم انقلاب» نیز جوانان محور اصلی تحقق آینده جمهوری اسلامی معرفی شده‌اند. در این بیانیه، نسل جوان مخاطب اصلی انقلاب اسلامی معرفی شده‌اند و از آنان در جایگاه نیروی پیش‌برنده علم، عدالت، معنویت، اقتصاد، استقلال و تمدن‌سازی یاد شده است.^۱ این رویکرد بیان می‌کند که جوانی جمعیت صرفاً یک شاخص جمعیت‌شناختی نیست، بلکه مهم‌ترین ظرفیت تحقق اهداف بلند انقلاب اسلامی به شمار می‌رود.

از منظر حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای، حفظ جوانی جمعیت بدون تقویت نهاد خانواده امکان‌پذیر نیست؛ بنابراین خانواده بستر اصلی تولد، رشد، تربیت و جامعه‌پذیری نسل آینده است و هرگونه آسیب به بنیان خانواده، اثر مستقیمی بر آینده جمعیتی کشور می‌گذارد؛^۲ به همین دلیل در بسیاری از بیانات ایشان، موضوع جمعیت در کنار ازدواج، فرزندآوری، تربیت فرزند، تحکیم خانواده و اصلاح سبک زندگی مطرح شده است. این پیوند نشان می‌دهد که سیاست‌های جمعیتی در اندیشه معظم‌له، بخشی از یک منظومه فرهنگی و اجتماعی گسترده‌تر است و نمی‌توان آن را صرفاً به سیاست‌های تشویقی اقتصادی تقلیل داد. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که در اندیشه امام شهید^{رحمه‌الله}، جوانی جمعیت دارای سه کارکرد اساسی است:

الف) موتور محرک پیشرفت علمی، اقتصادی و فرهنگی کشور؛

ب) پشتوانه اقتدار ملی و امنیت پایدار؛

ج) زیربنای تحقق تمدن نوین اسلامی.

بر این اساس، هرگونه سیاست‌گذاری در حوزه جمعیت باید معطوف به حفظ، تقویت و توانمندسازی نسل جوان باشد؛ زیرا آینده ایران بیش از هر عامل دیگری، به کیفیت و پویایی سرمایه انسانی جوان وابسته است.

آسیب‌شناسی وضعیت جمعیتی ایران از منظر شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^{رحمه‌الله}

تحلیل دیدگاه‌های امام شهید^{رحمه‌الله} نشان می‌دهد که ایشان مسئله جمعیت را صرفاً در قالب کاهش

۱. متن بیانیه گام دوم: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>

۲. پیام به حوزه فعالان جمعیت، ۱۴۰۱/۲/۲۸.

نرخ باروری یا افزایش سالمندی جمعیت تبیین نمی‌کنند، بلکه آن را نتیجه مجموعه‌ای از تحولات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مدیریتی می‌دانند که در چند دهه گذشته به تدریج بر رفتارهای جمعیتی جامعه ایران اثر گذاشته است. در این چارچوب، کاهش جمعیت نه مسئله‌ای تک‌عاملی، بلکه پیامد تغییرات عمیق در نگرش‌ها، سبک زندگی، سیاست‌های عمومی و الگوهای فرهنگی جامعه است.^۱

۱. تداوم نادرست سیاست‌های کنترل جمعیت

یکی از مهم‌ترین محورهای آسیب‌شناسی معظم‌له، تداوم سیاست کنترل جمعیت پس از پایان ضرورت‌های آن است. ایشان بارها تأکید کرده‌اند که سیاست تحدید نسل که در مقطع خاصی از تاریخ کشور با هدف مدیریت شرایط اقتصادی و اجتماعی اتخاذ شد، پس از تغییر شرایط نیز ادامه یافت و همین امر موجب شد نرخ باروری کشور با سرعتی بیش از انتظار کاهش یابد. به اعتقاد ایشان، خطای اصلی نه در اصل سیاست، بلکه در استمرار آن پس از پایان ضرورت‌های زمانی بود؛ استمرار این سیاست موجب شد جامعه ایران در مدت کوتاهی از جامعه‌ای جوان به سمت سالمندی حرکت کند.^۲

از دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای علیه‌السلام، کاهش نرخ باروری صرفاً یک پدیده جمعیت‌شناختی نیست، بلکه تهدیدی برای آینده راهبردی کشور محسوب می‌شود. کاهش تعداد مولید در کوتاه‌مدت شاید آثار محسوسی بر جای نگذارد؛ اما در بلندمدت با کاهش جمعیت فعال، افزایش نسبت سالمندان، کاهش نیروی مولد، فشار بر صندوق‌های بازنشستگی، افزایش هزینه‌های سلامت و کاهش ظرفیت اقتصادی کشور همراه خواهد بود؛^۳ به همین دلیل ایشان بارها هشدار می‌دادند که اگر روند کاهش جمعیت ادامه یابد، در آینده جبران آن بسیار دشوار و حتی در برخی ابعاد غیرممکن خواهد بود.

۲. تغییر نگرش فرهنگی دربارهٔ فرزندآوری

دومین محور آسیب‌شناسی در اندیشه معظم‌له، تغییر نگرش فرهنگی دربارهٔ فرزندآوری است. در دهه‌های اخیر، برخی گفتمان‌های فرهنگی، فرزند را به جای آنکه نعمتی الهی و سرمایه‌ای

۱. بیانات در دیدار اعضای همایش ملی «تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه»، ۱۳۹۲/۸/۶.

۲. بیانات در اجتماع بزرگ مردم بجنورد، ۱۳۹۱/۷/۱۹.

۳. <https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=56392>.

اجتماعی معرفی کنند، هزینه‌ای اقتصادی یا مانعی برای پیشرفت فردی تصویر کرده‌اند. نتیجه این تغییر نگرش، کاهش تمایل به فرزندآوری، گسترش خانواده‌های کم‌فرزند و در برخی موارد ترجیح سبک زندگی بدون فرزند بوده است. به نظر می‌رسد این تغییر صرفاً حاصل مشکلات اقتصادی نیست، بلکه بخش مهمی از آن به تحول ارزش‌ها، الگوهای مصرف و سبک زندگی باز می‌گردد.

امام شهید^{علیه‌السلام} در دیدار اعضای همایش ملی «تغییرات جمعیتی و نقش آن در تحولات مختلف جامعه» به تاریخ ۱۳۹۲/۸/۸ می‌فرماید:

ببینید چه چیزهایی است که موجب می‌شود جامعه ما دچار میل به کم‌فرزندگی بشود. این میل به کم‌بودن فرزند، یک عارضه است؛ و آلا انسان به طور طبیعی فرزند را دوست می‌دارد. چرا ترجیح می‌دهند افرادی که فقط یک فرزند داشته باشند؟ چرا ترجیح می‌دهند فقط دو فرزند داشته باشند؟ چرا زن به شکلی، مرد به شکلی پرهیز می‌کنند از فرزندداری؟ اینها را بایستی نگاه کرد و دید عواملش چیست؛ این عوامل را پیدا کنید، برای علاج این عوامل بیماری‌زا - که به اعتقاد بنده اینها عوامل بیماری‌زا است - متخصصین و صاحبان اندیشه را بخواهید فکر کنند. فرض کنید مثلاً بالا رفتن سن ازدواج؛ خب بلاشک یکی از چیزهایی که باروری را محدود می‌کند، بالا رفتن سن ازدواج است.

۳. غلبه نگاه اقتصادی بر نگاه توحیدی

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم در آسیب‌شناسی ایشان، غلبه نگاه اقتصادی صرف به مسئله جمعیت است. مشکلات اقتصادی می‌تواند بر تصمیم خانواده‌ها درباره فرزندآوری اثر بگذارد؛ اما تجربه بسیاری از کشورها نشان می‌دهد که حتی در جوامع برخوردار نیز نرخ باروری کاهش یافته است. بنابراین تحلیل مسئله جمعیت صرفاً بر پایه متغیرهای اقتصادی، تبیینی ناقص خواهد بود.

ایشان در یکی از دیدارهای خود بیان می‌دارند:

ما نباید تصوّر بکنیم که حتماً بایستی یک نفری یک خانه ملکی داشته باشد، یک شغل درآمدداری داشته باشد، بعد ازدواج بکند؛ نه، "إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ". این قرآن است [که] با ما دارد این جور حرف می‌زند؛ یعنی همه آن گره‌های ذهنی‌ای را که وجود دارد در این زمینه، باید شما باز کنید؛ یعنی شأن شما و همایشی از

این قبیل، این است که بایستی این کار فکری و علمی را بکنند؛ یعنی صرفاً بیان فکر، بیان خواست و حتی شعارهایی در این زمینه نباشد. واقعاً کار بشود، کار فکری بشود؛ عوامل کاهش جمعیت و موجبات افزایش جمعیت به نحو مطلوب و با اعتدال متناسب، درست سنجیده بشود، مطرح بشود [تا] افغان بشوند افکار نخبگان. در این زمینه خب الان عامه مردم، بعضی ها متدینند، بعضی ها متعبدند، وقتی گفته می شود، می روند سراغ باروری بیشتر؛ لکن نخبگان جامعه باید قانع بشوند، باید مسئله را قبول کنند؛ اگر نخبگان قبول کردند، کار سهل می شود، کار فرهنگ سازی آسان می شود. از بیانات امام شهید^{علیه السلام} می توان به دست آورد که سیاست های جمعیتی نباید به اقدامات مقطعی و بخشی محدود شود، بلکه حل مسئله جمعیت نیازمند شکل گیری نظام حکمرانی هماهنگی است که در آن سیاست های اقتصادی، فرهنگی، آموزشی، رسانه ای، اجتماعی و حقوقی در راستای تحکیم خانواده و تقویت فرزندآوری هم افزا عمل کنند. این رویکرد نشان می دهد که مسئله جمعیت، موضوعی میان بخشی و راهبردی است که تحقق اهداف آن مستلزم مشارکت همه نهادهای حاکمیتی و اجتماعی است. این امر را می توان از ابلاغ سیاست های کلی جمعیت در تاریخ ۱۳۹۳/۲/۳۰ به دست آورد.

این مؤلفه ها در کنار یکدیگر، تصویری منسجم از علل کاهش پویایی جمعیتی ایران ارائه می دهند و مبنای شکل گیری سیاست های کلی جمعیت و سایر سیاست های حمایتی در این حوزه محسوب می شوند.

مؤلفه های آینده مطلوب جمعیتی ایران در اندیشه شهید آیت الله العظمی خامنه ای^{علیه السلام}

آینده پژوهی بر این اصل استوار است که آینده صرفاً ادامه روندهای موجود نیست، بلکه می تواند بر اساس ارزش ها، اهداف و سیاست های مطلوب طراحی و هدایت شود. در این چارچوب، آینده مطلوب جمعیتی ایران در اندیشه امام شهید^{علیه السلام} نیز صرفاً به معنای افزایش تعداد جمعیت نیست، بلکه تصویری جامع از جامعه ای برخوردار از جمعیتی جوان، پویا، متعهد، توانمند و تمدن ساز ارائه می دهد. تحلیل منظومه فکری رهبر شهید نشان می دهد که آینده مطلوب جمعیتی بر مجموعه ای از مؤلفه های به هم پیوسته استوار است که هر یک در تحقق پیشرفت و اقتدار کشور نقشی اساسی ایفا می کنند.

۱. حفظ جوانی ساختار جمعیتی کشور

نخستین مؤلفه این آینده مطلوب، حفظ جوانی ساختار جمعیتی کشور است. در اندیشه حضرت

آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، جوانی جمعیت نه صرفاً یک ویژگی آماری، بلکه یکی از مهم‌ترین مزیت‌های راهبردی جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود. جامعه‌ای که از جمعیت جوان برخوردار باشد، ظرفیت بیشتری برای نوآوری، تولید علم، کارآفرینی، پویایی اقتصادی، پیشرفت فناوری و دفاع از منافع ملی خواهد داشت.

۲. تحکیم خانواده در جایگاه بستر اصلی بازتولید سرمایه انسانی

دومین مؤلفه آینده مطلوب، تحکیم خانواده در جایگاه بستر اصلی بازتولید سرمایه انسانی است. در منظومه فکری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^۱، خانواده صرفاً محل تولد فرزند نیست، بلکه مهم‌ترین نهاد تربیت، انتقال ارزش‌ها، شکل‌گیری هویت دینی و ملی و پرورش نسل آینده محسوب می‌شود. بر این اساس، هرگونه سیاست جمعیتی زمانی موفق خواهد بود که هم‌زمان با افزایش فرزندآوری، به استحکام روابط خانوادگی، ارتقای کیفیت فرزندپروری و حمایت از نهاد خانواده نیز توجه داشته باشد. در این نگاه، آینده مطلوب جمعیتی بدون خانواده‌ای سالم، پایدار و کارآمد تحقق نخواهد یافت.

۳. ارتقای کیفیت سرمایه انسانی

سومین مؤلفه، ارتقای کیفیت سرمایه انسانی است. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای همواره تأکید می‌کردند که افزایش جمعیت باید همراه با ارتقای سطح علم، مهارت، اخلاق، ایمان و مسئولیت‌پذیری نسل آینده باشد. بنابراین هدف نهایی سیاست‌های جمعیتی صرفاً افزایش تعداد افراد نیست، بلکه تربیت نسلی است که بتواند مسئولیت پیشرفت کشور و تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی را بر عهده گیرد. این دیدگاه با نظریه سرمایه انسانی که آموزش، مهارت و توانمندی را مهم‌ترین عامل توسعه پایدار می‌داند، همخوانی دارد.^۱

۴. پویایی اقتصادی مبتنی بر سرمایه انسانی جوان

چهارمین مؤلفه، پویایی اقتصادی مبتنی بر سرمایه انسانی جوان است. همان‌طور که بیان شد، ایشان جمعیت جوان مهم‌ترین را موتور رشد اقتصادی، نوآوری و تولید ملی می‌دانستند. افزایش سهم جمعیت فعال در صورت فراهم‌بودن فرصت‌های آموزش، اشتغال و کارآفرینی، می‌تواند زمینه‌ساز جهش اقتصادی کشور باشد؛ از سوی دیگر، کاهش جمعیت جوان و افزایش نسبت

1. G. S. Becker, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. P

سالمندان، فشار مضاعفی بر نظام بازنشستگی، خدمات درمانی و بودجه عمومی وارد می‌کند و ظرفیت رشد اقتصادی را کاهش می‌دهد؛ از این‌رو سیاست‌های جمعیتی باید هم‌زمان با سیاست‌های اشتغال، تولید و توسعه سرمایه انسانی طراحی شوند.

۵. تقویت اقتدار ملی و امنیت پایدار

پنجمین مؤلفه آینده مطلوب، تقویت اقتدار ملی و امنیت پایدار است. در اندیشه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^{ره}، جمعیت یکی از ارکان قدرت ملی محسوب می‌شود. کشوری که از جمعیت جوان، تحصیل کرده، متخصص و برخوردار از روحیه مسئولیت‌پذیری بهره‌مند باشد، در عرصه‌های علمی، اقتصادی، دفاعی و فرهنگی نیز از ظرفیت بیشتری برای ایفای نقش منطقه‌ای و بین‌المللی برخوردار خواهد بود. بر اساس این نگرش، سیاست‌های جمعیتی صرفاً سیاست‌های اجتماعی نیستند، بلکه بخشی از راهبرد کلان امنیت ملی و اقتدار جمهوری اسلامی ایران به شمار می‌آیند.

۶. زمینه‌سازی برای تحقق تمدن نوین اسلامی

ششمین مؤلفه، زمینه‌سازی برای تحقق تمدن نوین اسلامی است. یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، تمدن نوین اسلامی است که تحقق آن مستلزم وجود جامعه‌ای پویا، برخوردار از سرمایه انسانی گسترده و نسل‌های توانمند است. بنابراین جمعیت در این منظومه فکری، نه یک هدف مستقل، بلکه یکی از زیرساخت‌های تحقق تمدن اسلامی محسوب می‌شود. جامعه‌ای که از جمعیت کافی، جوان، متخصص، متعهد و دارای هویت اسلامی برخوردار باشد، توان بیشتری برای تولید علم، توسعه فناوری، گسترش عدالت، تقویت فرهنگ اسلامی و ایفای نقش تمدنی خواهد داشت.

در مجموع می‌توان گفت که اندیشه شهید آیت‌الله العظمی خامنه‌ای^{ره} درباره جمعیت، از یک نگاه بخشی و کوتاه‌مدت فراتر می‌رود و به نظریه‌ای راهبردی درباره نسبت «جمعیت، خانواده، سرمایه انسانی، پیشرفت و تمدن‌سازی» تبدیل شده است. بهره‌گیری از این منظومه فکری در سیاست‌گذاری عمومی، می‌تواند ضمن تقویت بنیان خانواده، زمینه حفظ پویایی جمعیتی و افزایش ظرفیت‌های علمی، فرهنگی و اقتصادی کشور را در دهه‌های آینده فراهم آورد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. علیی، محمدولی، «تحلیل فضایی کاهش باروری، سالخوردگی جمعیت و پیامدهای

جمعیت، جوانی و آینده جمعیتی ایران در اندیشه شهید آیت‌الله خامنه‌ای ■ ۱۱۹

امنیتی آن در جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه حکمرانی جمعیت و خانواده، دوره ۱، ش ۱، ۱۴۰۲ ش.

۲. محمدپور، غلامرضا، سمیه جعفری، رسول بخشی دستجردی و هاجر اثی‌عشری، «بررسی اثر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی ایران»، تحقیقات اقتصادی، دوره ۴۸، ش ۲، ۱۳۹۲ ش.

۳. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت علیه‌السلام لإحياء التراث، ۱۳۹۰ ش.

4. Becker, Gary S., *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.
5. Bloom, David E., David Canning, and Jaypee Sevilla, *The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2003.
6. <https://farsi.khamenei.ir>.